

Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-Azərbaycanca sözlük və ifadələr kitabçası, Nikolas Oydi və Famil İsmayilov, Hippokrene bykc, Hyu-York, 1999, 176 c.

Ön söz əvəzi

Müstəqilliyimiz bütün sahələrdə özünə yol açandan sonra dünyada Ölkəmizə maraqlar artır. İndi bu maraqların yalnız iqtisadi və siyasi müstəvilərlə bağlılığını güman etmək sadələvhlik olardı. Dünyanın ən qədim xalqlarından biri kimi (sübut üçün 1300 illik yaranma tarixini bu yaxınlarda qeyd etdiyimiz “Kitabi Dədə Qorqud” dastanını göstərmək kifayətdir) azəri türklərinin mədəniyyəti, tarixi və dili yaxın və uzaq qonşularımız üçün ciddi maraq doğurur. Bu yaxınlarda AFR-də tanış olduğum Türkiyəli həmkarım Halis bəy Bənzər deyəndə ki, “On sənə oxuduq, amma azəri kardeşlerimiz barede bir şey bilemedik”, mən istər-istəməz fikrə getdim və bütün məsuliyyətimlə bir daha hiss etdim ki, müstəqilliyimiz nə deməkdir. Və doğrudan-doğruya, bu müstəqilliyimizdən qürur duyduğumuz kimi, hər birimiz qollarımızı çırmalayıb onun əbədi olması üçün əlimizdən gələni etməyə hazır olmalıyıq. Müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, bəlkə də onu qazanmaqdan qat-qat çətinidir. İndi barəsində söhbət açacağımız bu kitabça da həmin çarpışmaların bir hissəsi kimi götürülə bilər. Amerikada dilimizlə bağlı çap olunan kitabçanın üz qabığında “Azərbaycan” kəlməsinin olması özlüyündə böyük nailiyyət sayılmalıdır. Ancaq eyni zamanda bu kitabça ilə tanış olduqdan sonra duyduğumuz sevincə yanaşı, bir narahatlıq hissi də keçirdiyimizi gizlədə bilmirik. Bu da bir zamanlar bizi Moskvanın meyarları ilə qiymətləndirənlərin, bizə rusların gözlərilə baxıb fikir söyləməyə vərdiş edənlərin indi də istiqaməti dəyişib, bizə Amerika və amerikalıların və ya avropalıların gözlərilə baxmaqlarından irəli gələn əndişələrdən ibarətdir. Biz özümüzü dünyaya özümüz tanıtmalıyıq, xüsusilə də dil və mənəviyyat sahəsində. Bundan sonrakıları oxuyanlar nə demək istədiyimizi asanlıqla başa düşəcəklər.

Kitabçanın strukturu. O, titül vərəqi, mündəricat, giriş, ən əsas qrammatik məlumatdan, tələffüz qaydalarından, latın və kirill (buna ehtiyac var idimi?) əlifbalarının cədvəllərindən, azərbaycanca-İngiliscə (təxminən 2500 söz), İngiliscə-Azərbaycanca (təxminən 2600 söz) sözlüklərdən və 33 mövzuda danışmaq ifadələrindən ibarətdir. Kitabçanın həcminin şişməsinə səbəb danışmaq mövzularında sahə leksikasının təkrar verilməsidir. Təkrarları çıxartsaq, kitabçanın həcmi xeyli azalar.

Kitabçanın sonunda Azərbaycanla bağlı ən mühüm mənbələrdən üçünün adı çəkilir və təəccüblüdür ki, onların hər üçü Londonda çap olunub. Özü də biri bu kitabçanın müəlliflərindən Oydiyə, ikincisi isə digər əcnəbiyə məxsusdur.

Təəccüb və təəssüf doğuran odur ki, Azərbaycan qaynaqlarına tam etinasızlıq göstərilir. Son səhifədə isə iki xəritə verilib, səhifənin yuxarısında Cənubi Qafqaz, aşağısında isə Azərbaycan əks olunub. Təəssüf ki, Azərbaycan xəritəsində Dağlıq Qarabağ aşağıda mötərizə arasında, onun üstündə isə “Naqorno-Karabakh”-in, bölgənin paytaxtı “H” şiriftiylə başlayır, elə həmin xəritədə Azərbaycan dilindəki “X” qrafeminin ingiliscə qarşılığı “kh” qrafem birləşməsilə verildiyi faktır. Məsələn, Qazax və Naxçıvan sözləri /kh/ qrafem birləşməsilə verilib. Sırf linqvistik baxımdan bu iki fakt (toponimlərin transliterasiyası) bir dilin qrafem-fonem münasibətlərinin başqa dildə düzgün verilməsi bu qəbildən olan kitablar üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Kitabçanın qarşısında duran məqsəd və vəzifələr və ünvanlandığı oxucu

Bu barədə kitabçada bir kəlmə də olsun deyilmir. Girişin son abzasından məlum olur ki, Azərbaycan əhalisi nəhayət 1991-ci ildən müstəqillik əldə etdi. Lakin Dağlıq Qarabağ (təəssüf ki, rus dilində verilib) bölgəsi üstündə ermənilərlə müharibəyə düşdü (heç olmasa yazaydılar ki, öz əzəli torpağı olan bu bölgədən ötrü müharibəyə cəlb olundu və torpaqlarının 20 faizini itirdi). İndi isə gələcəyə nikbinliklə baxaraq dünya xəritəsində öz milli yerini tutmağa çalışır və beləliklə siz (kim?) oraya gəlsəniz, həmişə ənənəvi “Xoş gəlmisiniz” kəlməsilə qarşılaşacaqsınız.

Göründüyü kimi, müəlliflər özləri üçün axıra qədər ayırd edə bilməyiblər ki, görəsən bu “Siz” kimdir? Kitabı əldə edən hər bir kəs, Azərbaycana gələn hər bir turist, qonaq, sahibkar və s.və i.a., yoxsa kitabçanın ünvanlandığı konkret qəribə oxucusu ki, bu kitabçanın köməyiylə Azərbaycanı gəzib dolaşa bilsin, bu qədim diyarın görməli yerlərini, adət-ənənələrini görsün, öyrənsin və səfər zamanı qarşıya çıxan dil çətinliklərini aradan qaldıra bilsin. Məhz buna görə də kitabçaya daha çox ümümişlək sözlər və ifadələr salınmalı, azərbaycanlı mütəxəssislərin fikir və rəyləri nəzərə alınmalı, bu sahədəki təcrübə əsas götürülməli idi. Necə deyərlər, bəlkə heç yeni velosiped kəşf etməyə ehtiyac yox idi. Fikrimizcə, mövcud danışq kitabçalarını və sözlükləri götürüb yeni təkmilləşmiş nəşrlərini hazırlamaq daha məqsədəuğun olardı. Axı bu cür kitabçalar yazmaq müəlliflərindən böyük təcrübə, səriştə, hər iki dili dərindən bilmək tələb edir. Burada ada və soyada görə hərəkət etmək olmaz, bu cür kitabça yazan gərəkdir nəinki hər iki dili yaxşı bilsin, həm də bu dillər arasındakı fərqləri və oxşarlıqları görüb duya bilsin. Bu isə müəyyən linqvistik hazırlıq nəticəsində ola bilər. Əks təqdirdə söz yığımı alınır. Müəlliflər açıq şəkildə yazmasalar da, fikrimizcə, onlar kitabça qarşısında ingilis dili daşıyıcılarına Azərbaycan dilini və azərbaycanlılara ingilis dilini danışq dili səviyyəsində öyrətmək məqsədini qoymuşlar. Lakin diqqət mərkəzində əsasən ingilis dili

daşıyıcıları durur. Danışiq mövzularına verilən ayrı-ayrı şərhələr də bunu bir daha təsdiq edir.

Kitabçaya böyük əmək sərf olunduğunu danmaq düzgün olmazdı, ancaq lap əvvəlcədən istiqamət düzgün götürülmədiyindən onun linqvistik baxımdan səriştəsiz tərtib olduğu tez nəzərə çarpır. Sübut üçün misallara müraciət edək.

Bu kitabçanın ön sözündə nə deyilməli idi?

Müəlliflər yazır ki, Azərbaycan(?) nisbətən gənc millətdir, həmçinin ölkə özlüyündə çox qədimdir. Bu qədər ziddiyyətli fikir söyləmək olarmı?!. Ölkə qədimdirsə, deməli onun xalqı da qədimdir. Sonra Bakıdan danışılır, özü də ərəb və fars mənbələrinə anonim istinad edilməklə. Bəri başdan qeyd edək ki, bu kitab elmi-tədqiqat işi olmadığından, öz mənbələrimizlə də kifayətlənmək olardı. Çünki Ölkənin və onun xalqının tarixən necə adlanmasının danışiq kitabçasına az dəxli var, həm də bu qəbildən olan kitabçaların məqsəd və məramı tamam başqadır. Kitabça Azərbaycan haqqında diaxronik oçerk deyil, çağdaş dilimizi əcnəbilərə öyrətmək və onlara adətımız, ənənəmiz və mədəniyyətimiz haqqında məlumat verən mənbə və vasitədir. Bunun üçün dünyada bu mündəricatda çıxan kitablarla tanış olmaq kifayət edərdi. Ona görə də kitabçanı bu gün yer üzündə nə qədər adamın Azərbaycan dilində danışmasından başlamaq və bununla bağlı gətirilən rəqəmi mötəbər mənbələrlə əsaslandırmaq lazım idi. Son araşdırmalara görə bu gün planetimizdə 40 milyona yaxın adam Azərbaycan türkcəsində fəal danışır, yazır və hərtərəfli ünsiyyətdə olur.

Məqsəd aydınlığı olmadığından və oxucu mövqeyi qulaqardına vurulduğundan müəlliflər bu kitabça üçün qəti əhəmiyyət kəsb etməyən qeydsiz-şərtsiz tarixi eskurslar edib, yanlış əski bolşevik konsepsiyasını təbliğ edirlər. Bu qatı antitürk konsepsiyaya görə, oğuz türkləri ilə 1-ci minilliyin sonunda şərqdən gələrək yerli əhaliyə qaynayıb-qarışmış türk milləti zərdüştlük və sonra isə islam mədəniyyətiylə culğalaşmışdır. Bu elmi yozumun səhv olması barədə indi geniş danışmaq mümkün olmasa da, əslində heç kitabçada buna ehtiyac da yox idi, bəzi tanınmış alimlərin adını çəkmək yerinə düşərdi: professorlar Y. Yusifov, M. Məmmədov, S. Əliyərli, C. Həsənli, M. İsmayılov, F. Məmmədova və s. Müəlliflər Ölkəmizin adının yad dilli yozumunu ("od ölkəsi") əsas götürərək, onun əslində türk mənşəli toponim olduğunu sübut edən mənbələrini yaxına buraxmırlar. Bununla da onlar bolşevik dönəmində və ondan əvvəl düşmən sifarişilə işlənib hazırlanmış saxta tarixi oxuculara sırımaq istəyirlər. Necə deyərlər, yalan ayaq tutar, ancaq yeriməz. Bunu unutmaq olmaz, bəylər!

Sonra da neftdən, onun əhəmiyyətindən, Nobel qardaşlarının Bakıya təşrif buyurmasından (1875) və digər olaylardan danışılır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Bakı neftinin dünyada 3-cü olmasından, o neftin şərq qərblə, xristianlığı islamla bağlamaqda mühüm rol oynamasından müəlliflər qürurla söhbət açırlar. Digər tarixi ekskurs rus-iran müharibəsilə bağlıdır. Burada çar Rusiyasının Azərbaycanın şimalını zəbt etməsi, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Ölkənin Araz boyunca Quzeyə və Güneyə parçalanmasından danışılır. Daha sonra qeyd edilir ki, Quzeydə rusların təsiri altında Avropa mədəniyyəti, açıq dözümlülük və qarışıq kosmopolitik bir cəmiyyət formalaşdı, Güneydə isə ənənəvi ibtidai mədəniyyət şah rejiminin təsiri ilə dəyişməz qaldı. Güclü mühakimədir və onun yoxlanılmasını mütəxəssislərin ixtiyarına veririk. Burada isə demək yerinə düşər ki, girişdə işlədilən sözlərin əksəriyyəti sözlüyə salınmayıb. Məs.: ancient, towards, precise və s. Müəlliflər Arazı “Araks” kimi verməklə hidronimlərin transliterasiyasını təhrif edirlər. Digər tərəfdən isə, bu məlumatları yuxarıda azərbaycanca danışanlar haqqında söhbət gedəndə vermək lazım idi.

1920-ci ildə Azərbaycanın qazandığı ilk müstəqilliyi Qızıl Ordu qan içində boğdu və öz milli satqınlarımızın yardımı ilə Lenin rejimi Azərbaycanı yenidən Rusiyanın, 1922-ci ildən isə bic qurum olan SSRİ-nin tərkibinə qatdı. Nəticədə Ölkəmiz 70 il ərzində bolşevik boyunduruğunun altında inildəməli oldu.

Stalin repressiyaları, Azərbaycan neftçilərinin Sibir neft yataqlarının kəşfində və istismarında iştirakı, 1 milyona yaxın Azərbaycanlının Rusiyanın Tümen bölgəsinə axını, sovet dönəmində kənd təsərrüfatının, xüsusilə də pambıqçılığın dırnaq arası inkişafından söhbətin danışmaq kitabçasına nə dəxli var, görəsən? Bunların əvəzinə Azərbaycanda dil siyasətindən, müasir iqtisadi-siyasi durumdan, Azərbaycan ədəbiyyatından, mədəniyyətindən danışılırdı daha yaxşı olardı. Müstəqilliyimizin kövrək addımlarından, qanlı Qarabağ faciəsini törədənlərdən geniş danışmaq lazım idi.

Biz bilərəkdən “Giriş” üzərində belə geniş dayandıq ki, sonra sözləyəcəklərimiz subyektiv fikirlər kimi qəbul edilməsin. “Giriş”də Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat, onun dünya dilləri arasında yeri, ingilis dilindən fərqli və ona oxşar məziyyətləri, az da olsa, göstərməli idi. Bu dildə yaranmış ədəbi-mədəni abidələrdən, dünyanın tanınmış şəxsiyyətlərinin (M. A. Kazımbəy, M. J. Lermontov, A. Düma və s.) Azərbaycan xalqı, onun dili, adət və ənənələri haqqında dedikləri hikmətamiz fikirləri vermək lazım idi.

Ən əsas qrammatik məlumat

Bu başlığa müəlliflər 9 səhifə həsr ediblər. Burada müəlliflər Azərbaycan

dilinin Altay dilləri ailəsinə aid olması (bu qrupun digər üzvləri kimi qırğız və qazax dillərinin adı çəkilir, ancaq sonra qeyd edilir ki, Azərbaycan dilinə ən yaxın dil türk dilidir) göstərilir. Xatırladıq ki, dilçilik elmi dillərin genetik bölgüsündə adı çəkilən dilləri türk dilləri ailəsinə daxil edir¹. Əslində bu kitabçada bu qədər dərinliyə getməyə heç ehtiyac da yoxdur. Altay məkan adıdır. Antitürk təbliğatı türk adının böyük bir dil ailəsinin başında getməsinə heç cür razı ola bilmirdi. Odu ki, yeni-yeni fərziyyələr uydururdular ki, təkli türk olmasın. Lakin ingilis, alman, daç və s. dillərin qədim german dillərindən törədiyi kimi, Azərbaycan türkçəsi, türkmən, qaqauz, tatar və s. dillərin ulu türk dilindən şaxələndiyini bu gün hamı yekdilliklə təsdiq edir. O ki qaldı yazımıza, burada da bir qədər diqqətli olmaq lazım idi. Bu gün olanı budur ki, biz 1992-ci ildən latın qrafikalı əlifbaya qayıtmışıq. Burada roman, türk və s. terminlərini işlədib məsələni mürəkkəbləşdirməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Tarixi qaynaqlara əl atsaq, deməliyik ki, Avropaya ilk dəfə fonografik yazını gətirən İtaliyanın şimalında yaşamış, hazırda ölüb getmiş türk mənşəli etrusklar olmuşlar. Hətta run yazısının germanlara etruskların gətirdiyini Karl Vaynhold ötən əsrin ortalarında sübut etmişdi².

Daha sonra kitabçada müəlliflər süni müqayisəyə əl atırlar. Onların fikrincə Azərbaycan dilinin strukturu nisbətən sadədir. Demə bu da onda ifadə olunur ki, bu dildə fəl cümlədə sonuncu yeri tutur. "Azərbaycan dili qrammatik dəyişikliklərdən azaddır" deyən müəlliflər bunu həmin dilin iltisafiliyyə ilə izah edirlər, başqa sözlə desək, sözün sonuna əlavə edilən hər bir ünsür ayrılıqda mənə daşıyır. Ancaq verilən misallar tamam başqa şey deyir, çünki hər iki dildə verilən misallarda fərqlərdən çox oxşarlıq vardır, sözün kökünə əlavə edilən ünsür ayrılıqda qrammatik mənə ifadə edir. Müq. et: iş-work, iş-siz-work-less, iş-siz-lik-work-less-ness və s. Əgər kitabçada ingilis dilində daxili fileksiyaya dair nümunə gətirsəydilər (məs. foot-feet, mais-mais və s.), onda qrammatik qaydaya dair söylənilən fikirlər anlaşıldı.

Sonra başlığa sait və samit ahəngi çıxarılır. Qeyd edilir ki, bəzi sözlərdə sa- itlər dəyişə bilər. Əslində isə çoxhecalı sözlərdə qalın/a,ı,o,u/ və incə /ə,e,ö,ü,i/ sa- itlər bir qayda olaraq bir-birini izləyir. Bu məqamda iki (dan/dən) və dörd (sız/siz/suz/süz/) cür işlənən şəkilçilər qeyd edilir. Ancaq fonetik cəhətdən samitlərin, xüsusilə də /k/ və /l/ iki variantda-qalın və incə tələffüzü (müq. et: kartof, katip, lal, ləl və s.), sözün sonunda və birinci hecasında sa- itlərin delabializasiyası (müq. et: Mustafa əvəzinə Missafa, gözü əvəzinə gözi və s.), vurğusuz hecalarda sa- itlərin güclü reduksiyası (müq. et: gülümsündü əvəzinə gülümsüdü və s.), novlu samitlərin qonşuluğunda kipləşən partlayışlıların novluya çev-

1. Bax: Frederik Bronder. The Loom of Language. London, 1997, p.179.

2. Bax: C.Jürqen Hutterer. Die Germanischen Stämme. Ihre Geschichte in Grundzügen. Budapest. 1975, s.9.

rilməsi (müq.et: istəklə əvəzinə issəkli, qızlar əvəzinə qızzar və s.), söz sonunda cingiltili samitlərin və /r/, /l/ samitlərinin qarışması (müq.et: katib əvəzinə katip, nar əvəzinə nar, kəl əvəzinə kəl və s.) xüsusi qeyd edilməli idi. Kitabça canlı danışıqı öyrətməli olduğundan, fonetik qaydalara daha çox önəm verilmiş idi.

İsmdən danışarkən müəlliflər özləri də bilmədən müəyyənlik /qeyri-müəyyənlik barədə dolaşılığa yol verirlər. Biz deyirik: /Orada bir kişi dayanıb// , /Kişinin əlində bir zənbil var//. Birinci cümlədəki “kişi” ismi ingiliscə qeyri-müəyyən, ikinci cümlədə isə müəyyən artikllə verilir. Eynilə Azərbaycan dilində də bu belədir. Birinci halda qeyri-müəyyənlik, ikincidə isə müəyyənlik ifadə olunur. Hətta birinci cümlədə “bir” işlənməsə də, qeyri-müəyyənlik qalır. Buradan belə nəticə çıxır ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ümumi universal kateqoriya kimi bütün dillərdə mövcuddur. Lakin onun ifadə vasitələri müxtəlifdir.

İki dilin müqayisəsi hal kateqoriyası və isimlərin sifət və miqdar sayları ilə işlənməsi baxımından maraqlı ola bilər. Şəkilçilərdən yalnız bəziləri qeyd edilir. Burada müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik halından danışmaq lazım idi (müq.et: /Mən kitab oxuyuram// və /Mən kitabı oxuyuram// (Sən verdiyini deyirəm və s).

Zərflər dəyişməz olur və bəziləri cümlədə yerini dəyişə bilir deməklə müəlliflər məsələni bitmiş hesab edirlər. Halbuki onların işlənməsi qaydalarının açılmasına böyük ehtiyac duyulur.

Qoşmalarla hal şəkilçiləri qarışdırılır. Bununla bağlı sadəcə olaraq deyilməli idi ki, ingilis dilinin bəzi qoşmaları Azərbaycan dilində hal şəkilçisinə uyğun gəlir. Bu da ingilis dilinin analitizmilə izah olunmalıdır. Azərbaycan dilində “məktəbdən sonra” birləşməsində /-dən/ hal şəkilçisi, /sonra/ isə qoşmadır. Təbii ki, ingilis dilində bu, sözlənin isimlə yanaşması yolu ilə düzəlir. Əvəzlilərdən danışılarda deyilir ki, şəxs əvəzliləri istənilən isimlərin sonuna əlavə edilir. Bu nəyə yeni kəşfə oxşayır, deyimli? Bilirik ki, “adamsan, həkimsən” demək olur, ancaq “adammən, ya adamo, ya adambiz, adamonlar” və s. mümkün deyildir. Sonrakı səhifədə isə mənsubiyyət şəkilçiləri yiyəlik əvəzliləri kimi təqdim olunur. Elə bunun nəticəsidir ki, “məktəbimdən” sözündə /-dən/ qoşma adlandırılır. Əslində isə burada dilimizdəki məlum üç növ təyini söz birləşməsindən danışılmalı idi Birinci növ (məs.: dəmir qapı) yanaşma, ikinci növ (məs.: qapı açarı-qeyri-müəyyən yiyəlik halı və 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi) və üçüncü növ (qapının açarı-müəyyən yiyəlik halı və 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi) birləşmələr isə idarə əlaqəsilə düzələn birləşmələrdir. Yeri gəlmişkən, biz azərbaycanlılar “ali televizoru” birləşməsi

işlətmirik.

Fel bəhsində müəlliflər bir neçə ümumi fikir söyləyərək qeyd edirlər ki, fellərin sonuna daha kiçik sözlər və ya sadə saitlər (smaller words or single vowels:c.13) əlavə etməklə kimin, nəyi, necə və harada nə iş görməsi haqqında məlumat ala bilərsiniz. Misallardan isə məlum olur ki, söhbət 1-ci şəxsdə keçmiş (şühudi keçmiş), indiki, qeyri-qəti gələcək və qəti gələcək zaman formalarının şəkilçilərindən gədir. Sonra isə “gəcicləşdirmək” adlı fel “kəşf” edilir və ona şərhələr verilir. “Görmək” felinin təqdim olunan təsərif formasını isə çap səhvi kimi qəbul etmək çətindir.

Fikrimizcə, bu kitabçada müasir Azərbaycan ədəbi dili (müəlliflər, güman ki, burada “standart” terminini işlədirlər) əsas kimi götürülməlidir. Bu mənada “Avtobus varmı?”, “Siz ingiliscə danışırsınız mı?”, “Aldım” (götürdüm mənəsinə) kimi ifadələr canlı dildən yayınmalardır və ya kitab dili təsiri bağışlayır. “Avtobus varmı? kontekstdən ayrılıqda avtovağzaldan qayıdan adama verilən sual kimi yozula bilər. Nümunə kimi cümlə ikinci şəxsdə götürülsə yaxşı olardı. “I took” dilimizə “Mən götürdüm” kimi tərcümə olunmalıdır. “Götürmək və almaq” başqa-başqa fellərdir. Azərbaycanın bir bölgəsindəki deyiliş üslubunu bu kitabçada təbliğ etmək düzgün olmazdı.

Tələffüz qaydaları

Azərbaycan qrafemlərinin ingilis dilində oxşar işarələrlə verilməsi və ya onların bir-birinin altında düzülməsi tələffüz xüsusiyyətləri demək deyildir. Bir misal gətirək. Azərbaycan dilində /i/ saiti ən azı üç variantda (uzun- “nizə”, qısa- “diş” və dilin bir qədər arxaya çəkilməsilə- “ışıq”) tələffüz olunur. Lakin bunlar həmin saitin fonetik xüsusiyyətləridir. Bunun əksinə olaraq ingilis dilində uzun /i:/ və qısa /I/ müxtəlif fonemlərdir. Məs.: /si:t/-/sit/. Elə buna görə də onları müqayisə etmək o qədər də asan deyildir. Söhbət müxtəlif səviyyələrdən gədir. Bu da kontrastiv fonologiyanın obyektidir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, kirill əlifbasını bu kitabçada verməyə ehtiyac yox idi.

Daha sonra ingilis dilində qarşılığı olmayan /i,ä,ü,ö/ dörd saiddən xüsusi bəhs olunur. Burada da qrafem və fonem münasibətləri qarışdırılır. Digər tərəfdən axırıncı üç saiti umlautlaşma kimi vermək tamam yanlış olardı və alman dililə müqayisə heç yerinə düşür. Çünki alman dilində onlar həqiqətən sözün umlaut qəbul etməsi nəticəsində müvafiq /a,o,u/ saidlərini əvəz edir. Məs. /fa:ter-fä:ter, zo:n-zö:ne, vurde-vyrde / və s./ğ/ samiti dilçək samiti deyil, dilərxası samitidir, söz başında gəlmir və onu alman, fars və ya ərəb samitlərilə müqayisə etmək düzgün deyil. /x/ isə doğrudan da, alman dilindəki “Ash”-Latut-a uyğun gəlir, amma əmələ gəlmə üsuluna görə bir az ondan yumşaqdır. /r/

samiti dilimizdə söz sonunda güclü şəkildə karlaşır. Apostrofu isə “qlottal stop”a bənzətmək məsələnin mahiyyətindən tamam xəbərsiz olmaq deməkdir. Azərbaycan dilində xirtdəkdə partlayışla yaranan heç bir samit yoxdur və apostrofu ərəb mənşəli sözlərdə uzun saitləri yazıda vermək üçün əlifbamıza gətirilmiş işarədir. Təbiidir ki, çağdaş Azərbaycan yazısında bu işarə öz əhəmiyyətini tamam itirdiyindən əlifbadan çıxarılıb.

Beləliklə, əsl tələffüz xüsusiyyətləri qalıb bir yanda, tərtibçilər başlayıblar araba üçün beşinci təkər kəşf etməyə. Saitlərin fonoloji baxımından uzun olub-olmaması mübahisəli məsələdir. Oudur ki, bu tipli kitabçada həmin məsələdən, eləcə də samitlərin geminatlığından yan keçmək olardı. Bu bölmə ilə bağlı mülahizələrimizə yekun vuraraq demək istərdik ki, əlifbanın rəsmi qəbulundan (1992-ci il) xeyli keçib. Başa düşmək olmur ki, aşağıdakı qrafem sapmalarını müəlliflər nə ilə izah edirlər?

“ş” əvəzinə “sh”	“x” əvəzinə “kh”
“ə” — “ä”	“ğ” — “gh”
“ç” — “ch”	“j” — “zh”

Ola bilsin ki, müəlliflərin istifadə etdiyi kompüterdə həmin işarələr yoxdur, onda müəlliflər bu texniki çətinliklə bağlı ön azı çıxarışda qeyd verməli idilər.

Fikrimizcə, ingilis – Azərbaycan sözlüklərində söz və ifadələr transkripsiyada verilsəydi çox uğurlu olardı. Bu, kitabçanın həcminə xələl gətirməzdi, ancaq onun dəyərini çox artırardı.

a) Azərbaycanca – ingiliscə və ingiliscə – azərbaycanca sözlük

Sözlükdə ilk baxışdan nəzərə çarpan qüsurları bu cür ümumiləşdirmək olar:

1. Azərbaycan dilində sözlər və ifadələr düzgün verilməyib. Müəlliflər “ayaq xizəyi”, “biz od qalaya bilərikmi?”, “ehtiyac təkəri”, “elektrik yanacaq- lar mağazası”, “Bu gün hansı gündür”, “hamiləliyin qarşısını alan tədbirlər”, “hekeya”, “insektisid(?)”, “ishgal”-occupation, “ishghal”-invasion, “işküzar”, “itirmişmək”, “köklmək”, “Bunu qiyməti nə qədərdir?”, “qəfədən”, “lumu”, “məhsul yetişdirmək”, “o kimi”, “Yolunuz yüngül olsun”, “Günə qarşı eynək”, “Seyidin məzarı”(?), “sürətini çıxartmaq”, “tualet borusu tutulub”, təvəllüd kağızı”, “dolar” (dollar mənasında), “saçımı gödək edin”, “itələyib maşını işə sala bilərsinizmi?”, “mina yatızdırmaq”, “Haqornıy Karabax”, “fotoqrafçı”, “qadax” (qədəh mənasında), “kənə” (gənə mənasında), “düriz” (dürüst əvəzinə), “sustamaq”, “sunkər”(?), “məməli”, “qarğudalı”, “həttindən artıq”, “yataqlı tor-

ba” (heç olmasa “yataq torbası” olaydı), “yuro” (“Avro” mənasında), “cinsiyat” (?), “yeşik”(?), “Alışqan varmı?”(?), “Avtobus nə zaman qalxır?” (təyyarə ilə səhv salınır), “eşşək arı” və s. söz və ifadələr işlətməklə oxucunu çaş-baş salmışlar. Misallardan göründüyü kimi, söhbət heç də tək-cə orfoqrafıq səhvlərdən deyil, həmçinin dilimizə yad ifadələrdən və yad deyim tərzindən gədir. Biz heç vaxt “mina yatızdırmaq” və ya “Avtobus nə vaxt qalxır?” demərik. Olsa-olsa dialektlərimizdə bu cür deyim tərzinə rast gələ bilərik.

2. Bəzən dil realiləri təhrif olunur. Ona görə də verilən söz və ifadələri birmənalı şəkildə başa düşmək çətin olur. Məs. “azad etmə” bir neçə mənada başa düşülə bilər. “Liberation” isə mənəvi azadlığı nəzərdə tutur. “Birbaşa bilet” “birtərəfli bilet” demək deyildir. Birincidə miniyi dəyişmək olmaz, ikincidə isə biletin etibarlılığı və ya qiyməti anlaşılır. İngiliscə bunların hər ikisi eyni cür verilib. Yeri gəlmişkən, “etibarlıdır” kimi mühüm söz kitabçaya daxil edilməyib. Halbuki səfərdə olanın viza müddətinin nə vaxta qədər etibarlı olduğunu bilməsi çox vacibdir. “Bağışla” və bir neçə söz və ifadənin qarşısında yazılıb ki, familiar stildə bu “sorry” deməkdir. Anlamaq olmur ki, avtobusda birisinin ayağını tapdalayanda üzr istəmək üçün “sorry” və ya “I am sorry” deyiriksə, deməli, bu familiar stil olur, eləmi? Dil mühitində böyüyən və ya bir neçə il bu mühitdə yaşayıb bu dili duyan adam belə səhvlərə yol verə bilməz. “Ləhcə” dilin sintopik üzvlənməsində “idioləkt-şivə-ləhcə-danışıq dili (koyne)-ədəbi dil (standart dil) “cərgəsində özünəməxsus yer tutur. Ona görə də onu dialekt kimi tərcümə etmək real gerçəklikdən çox-çox uzaq olmaq deməkdir. “Tualet borusu tutulub”, “Təvəllüd sənədi”, “Biz ...istiqlamətinə aparən düz yoldayıq”, “Yolunuz yüngül olsun” və s. kimi ifadələrə kalka yolu ilə edilən tərcümələr deyilir.

3. Müəlliflər lüğətçiliyin ümumi, əzəli leksikoqrafik kriteriyalarına məhəl qoymurlar. Belə ki, onlar bir sözü iki dəfə təkrarlayır, hər birinin qarşısında ingiliscə mənasını verirlər. Leksikoqrafiyada “çoxmənalılıq”, “sinonimlik”, “antonimlik” və s. kimi terminlər var. Birincini 1,2,3 rəqəmləri altında eyni sözün və ifadənin qarşısında vermək olar. Məs. “bundan başqa”, -1. also, 2. besides, “dəmir yolu stansiyası” 1. railway station, 2. train station. Əslində ikinci düzgün tərcümə deyil. Bu, qatar stansiyasına uyğun gələn birləşmə kimi verilsə yaxşı olardı. “İşğal” sözü də bu cür. Əvvəla, müəlliflər nədənsə “işqal” və “işğal”ı iki müxtəlif söz kimi təqdim edirlər. Halbuki bu da 1. occupation; 2. invasion kimi eyni sözün çoxmənalılığı ilə verilə bilərdi. Bu qəbildən olan “xarakter, istiotlu, müdafiə etmək, mütəxəssis, üzr istəmək”, ingilis dilində “after, meal, meals, birthcertificate” və s. ayrı-ayrı sözlər kimi iki yerdə verilib.

4. Bəzən sözlərin mənası açılmır, onların vasitəsilə düzələn ifadə və

birləşmələrin tərkibində mənası açılır. Məs. “xoş, minnət, saxta, nəfərlik”, “overtake” və s. sözlərin mənalari yalnız tərkibdə (xoş gəlmişsiniz, çox minnətdaram və s.) verilir. Halbuki lüğətçilik ənənəsinə görə əvvəl baş söz açılmalı, yalnız bundan sonra onların tərkibdə və ifadələrdəki mənalari açılmalıdır.

5. Söz düzümündə qəbul olunmuş leksikoqrafik prinsiplərin gözlənilməməsi və xalqın adət-ənənələrini əks etdirən bəzi spesifik sözlərin kitabçada öz əksini tapmaması onun qüsurlarından sayılmalıdır. Sırf milli çalarlıq ifadə edən və ya daha geniş mənada dilimizdə işlənən “Novruz, Qurban, Ramazan”, hətta yas mərasimini ifadə edən “çümə axşamı” və ing. “Church, kirche, christmas” kimi dil vahidlərinin mənası geniş açılsaydı, qərb oxucusu Azərbaycanı, Azərbaycan oxucusu isə Qərb dünyasını daha yaxından tanıya bilərdi. Oxucu nədən bilməlidir ki, “Seyidin məzarı” nə məqsədlə bu kitabçaya daxil edilib. Heç bunu mən də anlaya bilmirəm. Bu minvalla gərək bütün seyidlərin, hacıların, axundların, mollaların və c. məzarları yaddan çıxmayaydı. Bəs şeyxül-islamın məzarları? Bunların əvəzinə son illərdə dilimizə fəal şəkildə daxil olmuş “durum, öncə, özgür, ilgili, bazar iqtisadiyyatı, yatırım, özəl, özəlləşdirmə, təklif, tələb” və s. kimi onlarca sözləri kitabçaya daxil etmək lazım idi.

6. Sözlüklərdə ən böyük anlaşılmaqlıq ayrı-ayrı sözlərin mənalariının müəlliflərsayağı açılışıdır. Məs. “hərbi əsir” ingiliscə “P.O.W.”, “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı” “United Nations”, “USA” “A.B.Ş.”, ing. “B.M.T.-nin Qaçqınlar üzrə Komissiyası” ing. “UNHCR” kimi verilib. Əvvəla, qısaltmalarda komponentlər arasında nöqtə qoyulmaz, ikincisi də, oxucu onları necə tələffüz etməyi haradan bilsin, görəsən?

İngiliscə-azərbaycanca danışıq kitabçasında mövzular 33 başlığa bölünərək verilib. Təəssüf ki, müəlliflər rəsmi və qeyri-rəsmi danışıq üslubunu özlərinə məxsus tərzdə müəyyənləşdirirlər və bütün kitabça boyu buna əməl etməyə çalışıblar. Deyiliş üslubu təkçə müraciət olunan şəxsin sən (“salam”) və ya siz (“salam ələyküm”, görəsən niyə “ələyküm”?, bu, alınma söz olsa da, dilimiz onu öz sistem və struktur qəlibinə daxil edib və ahəng qanununa görə bu sözdə /i/ saiti tələffüz olunmalıdır) olması ilə deyil, həm də danışıq məqamı ilə müəyyənləşir. Sadəcə olaraq çox yüksək səviyyədə “Salam, hörmətli dostlar və qonaqlar” deyilsə, bu yüksək üslub norması sayılır. Əgər müəlliflər güman edirlərsə ki, burada danışan şəxs mütləq “Salam ələyküm” deyə müraciət etməlidir və bu rəsmi stilə uyğun gəlir, onda onlar yüzədə-yüz səhv edirlər. Bu cür mülahizə Azərbaycan türkcəsini bilməməkdən irəli gəlir. İkinci forma arxakləşib, əksərən ara danışığında işlənir. Bu gün cəmiyyət “Salam” müraciət formasına daha çox meyllidir. Digər tərəfdən, ingilislər ikinci şəxsin təkini və cəmini nə qrammatik, nə də leksik cəhətdən fərqləndirmədiklərindən, müəlliflərin

liflər onların Azərbaycan dilində verilməsində çaş-baş qalıblar. Burada qərribə bir şey yoxdur. Çünki söhbət dildə danışmaqdan deyil, onu duyub hiss etməkdən və ona mütəxəssis mövqeyindən yanaşmaqdan gedir. Burada J. B. Fon Qötenin bir fikrini misal gətirməyə bilmirəm. O yazırdı ki, hər kəs danışdığı üçün, elə bilir dil haqqında fikir söyləyə bilər. Dil insanların iç dünyasıdır və ondan söhbət açmaq üçün səriştə və savad lazımdır. Radiojurnalist, özü də əcnəbi dildə təhsil almış müxbir, başqa dil haqqında söhbət açmaq üçün təzədən doğulub bu dildə məktəb və dil universitetini bitirməlidir. /I am sorry// təkcə /Təəssüflər olsun ki// kimi tərcümə olunmur, bu həm də /Üzr istəyirəm//, /Bağışlayın//, /əvf edin// deməkdir. Eyni zamanda deyiliş məqamından asılı olaraq ikinci şəxsin təki də müraciəti ifadə edir.

Kitabçada verilmiş bütün ifadələr danışmaq etiketləri də adlandırıla bilərlər. Ona görə də, mövzuların düzümündə daxili əlaqəni və məntiqi ardıcılığı gözləmək lazım idi. Bu o deməkdir ki, “Tanışlıq” ilk öncə verilməli idi. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu kitabçanın dəyərini aşağı salan, söz və ifadələrin transkripsiyada verilməməsidir. Belə olsaydı ingiliscə verilmiş sözləri oxumaq və başa düşmək çox asan olardı. “Ailə” mövzusunda “Siz bir oğlanla gəzirsinizmi” ifadəsi kobuddur, çox aşağı səviyyəlidir, özü də xalq bunu belə işlətmir. Bu cür kitabçalarda azərbaycanlıların şiç və sünni olmasının qabarıq şəkildə göstərilməsinə ehtiyac yoxdur. Həm də “Azərbaycanlılar əsasən şiç müsəlmanlardır” hökmünü vermək də fantaziyadır. Novruzun dini bayram olduğunu demək isə fantaziyadan başqa bir şey deyildir. Kitabçada hər mövzudan əvvəl və ya sonra verilən qısa məlumatın da elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Mövzularda “Lenti aydınlaşdırmaq”, “Adınızı ala bilərəmmi?”, “Mən yolumu itirmişəm” və s. kimi ifadələr yanlışdır.

Sonda demək istərdik ki, müəlliflər öz missiyalarını yerinə yetirə bilməyiblər, çünki burada leksikoqrafiya elminin ən elementar tələblərinə belə əməl olunmayıb. Elə bu səbəbdən də kitabçanın böyük oxucu kütləsi üçün maraqlı ola biləcəyini söyləməkdə çətinlik çəkirik. Kitabçanı əlinə götürüb səfərə çıxanlara “Yolunuz düzgün olsun “deyə bilmirəm. Olsa-olsa /Yolunuz uğurlu olsun/ /deyirəm. Amma qorxuram ki, müəlliflər demişkən, “yolunuzu itirəsiniz”, xanımlar və bəylər! Belə bir kitabçanın yenidən yazılmasına, özü də mütəxəssislər tərəfindən yazılmasına böyük ehtiyac hələ də qalmaqdadır.

Prof. Dr. Fahrettin YADİGAR